

ПУБЛІЦИСТИЧНЕ СПРЯМУВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ МИКОЛИ ГЕРСЕВАНОВА

Стаття присвячена аналізу публіцистичної спадщини одного з яскравих представників катеринославського дворянства XIX ст. Ставляться під сумнів усталені стереотипи щодо «реакційності» М.Б. Герсеванова та відстоювання ним вузькостанових дворянських інтересів.

Ключові слова: катеринославське дворянство, Селянська реформа, Микола Герсеванов, Микола Гоголь.

Статья посвящена анализу публицистического наследия одного из ярких представителей екатеринославского дворянства XIX в. Ставятся под сомнение устоявшиеся стереотипы относительно «реакционности» Н.Б. Герсеванова и отстаивание им узкословных дворянских интересов.

Ключевые слова: екатеринославское дворянство, Крестьянская реформа, Николай Герсеванов, Николай Гоголь.

The article is focused on journalistic legacy of one of the brightest representatives of the Yekaterinoslav nobility in XIX century. Called into question well-established stereotypes about «reactionary» N.Gersevanov and his defence of group interests of the nobility.

Keywords: Yekaterinoslav aristocracy, agrarian reform, Nicolay Gersevanov, Nicolay Gogol'.

Микола Борисович Герсеванов (1809 – 1871), безумовно, відноситься до числа тих особистостей, які не можуть не зацікавити любителів історії нашого краю. Російський бойовий офіцер, нагороджений вищими урядовими відзнаками*, учасник війни на Кавказі, Угорської кампанії, Кримської війни, захисник Севастополя, за що отримав звання генерал-майора, літератор, який написав, мабуть, більше, ніж всі інтелектуали Катеринославщини того часу разом узяті, а написане струшувало не тільки місцеве чиновництво, а й усю велику Росію. За резонансом від висловлених позицій навряд чи хтось з катеринославців 40 – 60-х рр. XIX ст. міг би зрівнятися з М. Герсевановим. Син предводителя дворянства Катеринославської губернії**, він і в часи військової служби знаходив можливість займатися історією, статистикою, економікою,

* Орден св. Володимира 3-го та 4-го ступеню з бантом, св. Анни 2-го ступеню, св. Георгія 4-го ступеню, св. Станіслава 1-го ступеню, св. Леопольда, золота шабля з написом «за храбрість», діамантова каблучка з імператорським вензелем, срібні медалі за Угорський похід та захист Севастополя, бронзова медаль у пам'ять війни 1853 – 1856 рр. Остання відзнака не згадується першими біографами, але вона вказана в «Памятной книжке Екатеринославской губернии на 1860 год» (Екатеринослав, 1860. – С. 43), де М. Герсеванов названий як новообраний предводитель дворянства Новомосковського повіту. На цій посаді він пробув до 1866 р.

** Герсеванов Борис Єгорович, статський радник, був предводителем дворянства Катеринославської губернії з 1829 по 1838 р.

соціальною ситуацією в новоросійських губерніях, співробітничав не лише з столичними, а й з місцевими виданнями, був членом Товариства сільського господарства Південної Росії, дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей. Після ж відставки в березні 1860 р. і остаточного оселення у власному маєтку Миколаївці, Новомосковського повіту^{***} він був повітовим предводителем дворянства, головою Новомосковського повітового мирового з'їзду, почесним членом Катеринославської земської управи, багато зробив для утвердження місцевого самоврядування і, кінець-кінців, згідно з власним заповітом упокоївся на міському цвинтарі в Катеринославі.

Та все ж про М. Герсеванова поки що написано не так багато. Крім довідкових видань він лише мимохідь згадується серед інших голів мирових з'їздів або авторів місцевої періодики у не багатьох сучасних працях [14, с. 207, 211; 15, с. 65 – 66; 23, с. 36 – 37; 30, с. 65]. Зрозуміло, немає М. Герсеванова й там, де, здавалося б, йому належало бути, – у книжці відомого краєзнавця А.Б. Джусова «Історичні пам'ятники, імена та пам'ятки Новомосковська» [16], матеріал якої сюжетно виходить за межі міста.

Про причини неувagi істориків та краєзнавців до особи М. Герсеванова мені вже доводилося висловлюватися [26]. Додам лише, що віднесення його, як і цілого ряду катеринославських дворян – діячів Селянської реформи 1861 р., до розряду «реакціонерів», «плантаторів», «кріпосників», «консерваторів», противників емансипації призвело до викреслення його з інтелектуально простору не лише загальноросійського, українського, а й навіть катеринославського масштабу.

Стереотип негативного ставлення до діячів губернських комітетів у селянських справах в цілому та до катеринославського зокрема, закладений писаннями так званої ліберальної бюрократії [24; 25; 28], яка сприймала провідний суспільний стан як темну масу, що тільки й думала про «обаятельность комфорта крепостного права» [18, с. 743 – 744], був цілком сприйнятий у радянській історіографії. До того ж, щодо історичної науки в Україні того часу справедливими видаються слова Зенона Когути: «совецькі вчені не просто засуджували українську еліту, вони припинили її досліджувати» [21, с. 33].

Отже, Катеринославський губернський комітет з підготовки Селянської реформи зажив слави найбільш консервативного, вузько продворянського, який виступав за збереження кріпосного права, прагнув залишити селян без землі, розширити владу поміщиків над ними тощо. Не треба й говорити, що мемуарні писання були просякнуті свідомим чи підсвідомим прагненням підкреслити

^{***} М. Герсеванов мав наприкінці 50-х рр. у с. Миколаївка та «деревне» Плачкове-Поле Новомосковського повіту 109 рев'язьких душ, з них 39 дворових та в м. Юр'євка 254 душі, з яких 40 дворових. Кожне селянське сімейство було наділено окремою земельною ділянкою. Його рідний брат, підполковник Єгор Герсеванов мав у Юр'євці 259 рев. душ, з яких 54 дворових та в селі Залбаховка Верхньодніпровського повіту 147 душ, з яких 51 дворові (Див.: Приложения к трудам Редакционных комиссий по крестьянскому делу. Сведения о помещичьих имениях. – СПб., 1860. – Т. 6. Екатеринославская губерния. – С. 16, 20, 24).

правоту чиновних реформаторів, тенденційність та схематизація подачі матеріалів якими підкреслювалася істориками [19, с. 19 – 20]. Та навіть О.О. Корнілов, спеціально займаючись аналізом позицій губернських комітетів і дорікаючи бюрократам-реформаторам за доволі суворі оцінки дворянських проектів, теж відніс той же Катеринославський губернський комітет до таких, що «желали обезземеленья крестьян» [22, №4, с. 57], які пропонували надати поміщикам найбільший обсяг каральної та поліцейської влади в порівнянні з іншими комітетами [22, №5, с.57]. Звичайно, в узагальнюючій роботі О. Корнілов не міг вдатися не тільки до розуміння «оснований действий» Катеринославського комітету, а й просто до детального викладу позицій дворянства. Все ж об'єктивно він також сприяв закріпленню вже сформованого бюрократами-реформаторами образу.

Навіть тоді, коли в нечисленних роботах дослідники вивчали соціально-економічну ситуацію в дореформений період, або впровадження Селянської реформи на Катеринославщині, це робилося у відповідності до алгоритму, заданого історіографічними нормативами, що спрямовувало місцеву специфіку в річище концепцій розкладу феодально-кріпосницької системи, першої революційної ситуації, класової боротьби. При такому підході не могло й бути мови про з'ясування мотивацій «кріпосницьких позицій» саме катеринославського дворянства. Все пояснювалося винятково становим егоїзмом.

Тому дворянство нашого краю важко «пробивається» на широку дорогу української історіографії. Та навіть на краєзнавчому рівні воно губиться серед піквіків, соціал-демократів, українофілів. Виняток становить хіба що О. Поль, або той, кому пощастило бути міським головою, як, скажімо, Я.Я. Савельєв. І то автори праць про них нібито всіляко виправдовують їхній соціальний стан, намагаючись представити своїх героїв якщо не соціал-демократами, то у всякому разі прогресистами, лібералами, що дбали про загальносуспільне благо. Тим же, хто висловлював інтереси дворянства, землевласників, майже відмовлено в праві бути вписаними в скрижалі історії Катеринославщини.

М. Герсеванов теж опинився серед «антигероїв» або «героев недостатков», якщо користуватися висловом М. Гоголя, вжитим у листі від 24 листопада 1849 р. до харківського поміщика К.І. Маркова, який закидав письменнику зображення в «Мертвых душах» осіб виняткових, а не руської людини в повсякденній праці та побуті. Попри вказівки на безліч позитивних характеристик, особливо від М. Мурзакевича, який добре знав нашого героя та приятелював з ним, історики, особливо не розбираючись, побачили лише: «освобождение крестьян и их надел землею Герсеванову были не по душе» [29, с. 361]. Саме таким він постає і в найбільш ґрунтовних на цей час дослідженнях Селянської реформи на Катеринославщині [31; 32].

Такий же образ зафіксували й радянські фахівці з соціально-економічної історії Південної України та історії суспільної думки 50 – 60-х рр. ХІХ ст. Так, С.Я. Боровой на основі своєрідного аналізу різноманітних писань саме М. Герсеванова, спрямованих проти концепції Редакційних комісій, представляв позиції «дворянства Новороссии» і робив узагальнюючі висновки щодо

кріпосницьких поглядів «крупных землевладельцев Степной Украины», які нібито не вважали ліквідацію кріпосного права «законодательным актом, хозяйственные и социальные предпосылки которого давно созрели» [2, с. 295]. «Ярым крепостником», який «в страхе перед нависшей угрозой отмены крепостного права, ... не скупится на гневные слова в адрес членов Редакционных комиссий и их председателя Я. Ростовцева» називав М. Герсеванова відомий радянський знавець суспільної думки першої половини ХІХ ст. М.Г. Сладкевич [34, с. 18]. С.С. Дмитрієв вважав Миколу Борисовича яскравим представником «помещичье-крепостнического направления в публицистике конца 1850-х годов» [17, с. 42].

Отже, в історіографічний образ з прижиттєвого перейшла лише репутація відвертого «кріпосника», хоча скрупульозно герсевановські погляди й не аналізувалися. Тому, мабуть, зараз варто було б ще раз поглянути на позиції не тільки мого героя, а й цілої дворянської корпорації Катеринославщини, ширше Південної України, пробуючи зрозуміти мотивації, породжені не лише цілком можливим становим егоїзмом, а й специфікою соціально-економічної ситуації регіону, особливостями соціальної взаємодії у краї.

Мимохідь зауважу, що в недавній російській історіографії, у першу чергу в роботах І.А. Христофорова, М.Д. Долбілова, Т.В. Рудакової, А.Н. Долгіх та ін., спостерігається прагнення поглянути на «противників» емансипації не під кутом зору протидії, а позитивної дії, що призводить не тільки до зміни акцентів, а й до розширення персонологічного ряду, точніше, включення до «покоління реформаторів» [33, с. 9] і так званих «олігархів», «аристократів-конституціоналістів». Але, зрозуміло, ім'я Герсеванова там практично не зустрічається. Якщо ж і зустрічається, наприклад, серед активних авторів газети «Весть», – Г.Б. і П.Б. Бланків, М.О. Безобразова, то з помилками в по-батькові: замість Миколи Борисовича – Микола Іванович [35, с. 160, 403], що говорить про поверхову обізнаність з цим персонажем навіть тих істориків, які спеціально займаються «аристократами». Це ще раз підтверджує: за нас нашу історію ніхто не напише.

Та у М. Герсеванова були й свої причини на історіографічне забуття, які назвали ще М. Мурзакевич у некролозі та М. Чулков у найбільш розгорнутому на цей час біографічному нарисі – ряд статей публіцистичного спрямування з «єврейського питання» та брошура «Гоголь перед судом обличительной литературы», які «возбудили к нему вражду ... защитников евреев и почитателей Гоголя» [36, с. 88]. Можна припустити, що невдоволення публіки викликали й різкі відповіді на звинувачення колишньому начальнику Герсеванова, головнокомандувачу сухопутними та морськими силами в Криму князю О.С. Меншикову, а також його дослідження причин російських невдач і тактичних переваг французів і англійців під час кампанії 1854 – 1855 рр.

На жаль, рамки статті не дозволяють подати широку панораму діяльності мого героя на суспільній ниві, детально представити та проаналізувати його досить солідну інтелектуальну спадщину. Та й було б надзвичайно зухвало на це претендувати на даному етапі вивчення цієї персоналії, враховуючи

різноманітність інтересів, значну кількість написаних з різноманітних питань текстів, що потребує додаткових організаційних зусиль, копіткої архівної евристики. Тому вважаю за необхідне зупинитися тут лише на одному прикладі громадської активності М. Герсеванова, який, на мою думку, яскраво характеризує людину, що живе не тільки приватним інтересом і турботами про власний добробут, яка, незважаючи на можливі наслідки, кидається у публічну дискусію з приводу важливих суспільних питань, будь-то будівництво залізниць у Росії, емансипація селян тощо.

Та спершу варто згадати деякі біографічні подробиці. М. Герсеванов навчався у Рішельєвському ліцеї, після чого вступив на військову службу, а згодом завершив освіту у Військовій Академії (1836 р.), що сприяло успішній кар'єрі. У 1841 р., вже в чині капітана, він був переведений на службу до 5-го піхотного корпусу, який квартирував в Одесі. Молодий офіцер М. Герсеванов був неохочий до розваг великого міста, бражництва в компанії, вільний час, як писав М. Мурзакевич, присвячував «назидательному чтению» в публічній бібліотеці, директором якої у той час був останній, та почав писати і публікуватися в різних виданнях. Ще у 1839 р. в «Одесском вестнике», «Сыне отечества» з'явилися герсеванівські статті, які засвідчили широту інтересів автора – «Петербург и Москва», «О водяных и сухопутных сообщениях в России». Тема шляхів сполучення потім неодноразово буде в полі зору М. Герсеванова. У 1845 р. в «Одесском вестнике» та «Отечественных записках» публікувалися «статейки» М. Герсеванова з враженнями від Кавказу після походу 5-го корпусу та закордонної подорожі в Італію, в яких вже виявилася «оригинальная наблюдательность писавшего».

Численні статті М. Герсеванова в «Земледельческой газете», «Записках Общества сельского хозяйства Южной России», «Журнале Министерства государственных имуществ» другої половини 40-х років вже дали підстави М. Бачинському визначити його як помітну постать серед «економістів Степової України» цього часу [1, с. 26, 27]. Особливо історик відзначав статті 1846 р., присвячені боротьбі з пияцтвом серед селян, у поширенні якого, що цікаво, М. Герсеванов у значній мірі звинувачував поміщиків, які спокушалися зисками від гуралень, і пропонував їм замінити жито іншими цінними культурами.

М. Герсеванов також написав «Военно-статистическое обозрение Таврической губернии» [4], надруковане в Петербурзі в 1849 р. при генеральному штабі як секретне, був укладачем господарсько-статистичних описів [7; 11; 13], автором повідомлень про ціни на хліб або види на врожай [3; 9], що видають непогану обізнаність з предметом. Причому, переопубліковуючи фрагменти з досить розлогих «Статистических заметок о сельском хозяйстве в Таврической губернии» в «Земледельческой газете», її тогочасний редактор, вже досить відомий економіст, крупний чиновник Міністерства державного майна О.П. Заблоцький-Десятовський, у примітці кваліфікував роботу М. Герсеванова як «прекрасную» [11, с. 201].

Причому з останньої роботи видно, наскільки добре він був знайомий з полемікою навколо цієї проблеми, що точилася в той час в Росії, та й з економічною стороною справи. Гострий публіцист, М. Герсеванов включився й

в обговорення проблеми будівництва залізниць [6; 8; 9], без побоювання, що його переконання в перевазі кінної залізниці перед паровою знаходило більше опонентів, ніж прихильників. Але чим далі, він все більше впевнювався в своїй правоті, оскільки: 1) судячи з Миколаївської залізниці, в Росії вони обходилися дуже дорого; 2) пасажирів тут буде набагато менше, ніж в європейських країнах; 3) а паливо вугіллям в 4-5 разів дорожче, ніж за кордоном, місцями й того більше. Тобто, такі залізниці можуть виявитися дуже дорогими по собівартості, не будуть окупатися та приносити прибутки, а, відповідно, такий необхідний вид транспорту не буде розвиватися.

Вільно орієнтуючись в соціальній, економічній проблематиці, як на місцевому, регіональному, так і на загальнодержавному рівні, активно публікуючись, крім вже названих видань, в «Северной пчеле», «Русском инвалиде», М. Герсеванов зажив заслуженого авторитету в колах, в яких ці питання розглядалися не як політичні, а як проблеми соціально-економічного розвитку країни.

У невеликій літературі, присвяченій моєму герою, хоч і не досить чітко, все ж вимальовується два образи. М. Мурзакевич представив його як «доброго человека» з «ровним», «веселым», «сговорчивым» характером, спостережливого, проникливого військового стратега, мислителя, який у «Военно-стратегическом обозрение Таврической губернии», «верно и метко указал на слабые стороны укреплений Севастополя как военного порта и предугадал удобное место стоянки неприятельского флота в Камышевой бухте», що потім підтвердила війна. «Правда и польза были постоянною целию» Миколи Борисовича. «Любивший гласность», «движимый общественной пользой», «ходатайствуя не за себя а за других» (виділено мною – Т.Л.), він все брав близько до серця та часто з захопленням «пускался в газетные прения».

З військовою відвагою М. Герсеванов включався в полеміку. Різкість його, за словами М. Мурзакевича, «не щадившая обличаемые личности», виявилася саме в період найбільшого загострення в обговоренні селянського питання. Переломна ситуація примушувала бути різким. Це вже була не просто проблема «ховрашків та живих огорож». Відчуття, що країна на переломі, важливості моменту, відчуття відповідальності не тільки за свій соціальний стан, власне господарство, а за долю, спокій, стабільність розвитку всієї країни підштовхувало до різкої аргументації у відстоюванні власних позицій, примушувало не просто дописувати в журнали, а й бити в набат.

Водночас біографи писали і про зміни в характері М. Герсеванова, які відбулися під тиском життєвих обставин. Причому, не дивлячись на відсутність вказівок на час цих змін, кордон їх можна побачити на межі 50 – 60- х рр. Припускаю, крім особистого (якісь розчарування в сімейному житті), суспільна ситуація в той період відіграла тут не останню роль. Фактично з М. Герсевановим, скоріш за все, відбулися такі ж метаморфози як і з іншими, у кого полемічний запал був викликаний небайдужістю, хто став «жертвою» Селянської реформи, як, наприклад, херсонський поміщик, також повітовий

предводитель дворянства К. Рошаковський, який через переживання, інтелектуальне напруження передчасно пішов з життя. В даному випадку на це треба звернути увагу, адже таких небайдужих, хоча, можливо, не завжди фіксує свої думки на папері, серед дворян було не так вже й мало.

Наслідком відстоювання власної позиції по селянському питанню, особливо після публікації у 1860 р. у Берліні М. Герсевановим книжки «О социализме редакционных комиссий. Письма к председателю их, генералу Ростовцеву, помещика Екатеринославской губернии», яка й викликала обурення в першу чергу серед бюрократів-реформаторів, стала відставка М. Герсеванова та позбавлення його звання генерал-майора [27, с. 93]. Та, не дивлячись на це, у 1861 р. він надрукував свою не менш одіозну, досить об'ємну книжку «Гоголь перед судом обличительной литературы» [5], на якій варто зупинитися окремо.

В даному разі М. Герсеванов не просто висловлювався з приводу літературних талантів М. Гоголя. По суті він вступив у своєрідну полеміку, точніше, в обговорення тих суспільних проблем, які піднімалися творчістю великого письменника. За життя письменник неодноразово піддавався критиці, особливо за «Выбранные места из переписки с друзьями», які неоднозначно сприймалися й прихильниками Миколи Васильовича. Але після смерті наважитися на це в час, коли не просто створювався, а й закріплювався культ М. Гоголя, міг не всякий. Виступити проти було по-генеральськи сміливо. Невипадково саме ця книжка збільшила кількість противників М. Герсеванова.

Мій герой великого письменника не знав особисто. У нього не було приватних мотивів узятися за перо. Поштовхом до запального розбору його писань послужили не стільки твори, записка П. Куліша про письменника, скільки опубліковані листи М. Гоголя, саме оприлюднення яких і дало підстави для публічної розмови, критики, вивело «діалог» за межі особистісного. Зрозуміло, Микола Борисович оцінював не стільки літературний дар Миколи Васильовича, скільки його морально-етичні якості та громадську позицію. Оцінював без врахування величі письменника, як сучасник, який по-своєму сприймає написане та його безпосередні наслідки. Не будемо йому за це дорікати. До того ж, не характеристики особи М. Гоголя в даному разі важливі. Важливіше, гадаю, почути голос звичайного освіченого катеринославця, провінційного дворянина, громадянина, небайдужого до важливих суспільних перетворень, та ролі у цьому процесі літератури, тим більше у час, який відомий сучасний знавець ХІХ ст. С. Екштут назвав логоцентричною культурою, оскільки «господствующие высоты интеллектуального пространства заняли и прочно удерживали мастера слова» [38, с. 74]. Саме письменники були й продовжували залишатися «владельцами дум». Критичний розум М. Герсеванова був вільний від у всякому разі володарювання тезки над ним.

Розбираючи детально гоголевське листування, починаючи з дитячих, гімназичних років, М. Герсеванов отримав можливість відтворювати формування його характеру, що й позначився згодом на літературних творах. Причому він просив пробачення за відверті характеристики у матері та сестер

Миколи Васильовича, адже розумів, що їм буде неприємно. Прихильник гласності, М. Герсеванов і тут стояв на її сторожі: «Что же делать? гласность имеет свои неотъемлемые права» [5, с. 8].

Що ж не влаштовувало критика? У першу чергу ненависть письменника до «русской женщины», наклеп на неї та наклеп на Росію. Саме це й підштовхнуло поглянути на М. Гоголя як на сім'янина, громадянина та письменника, точніше на значення письменницького слова. Моралізаторство М. Гоголя обурювало і сприймалося як доволі жорстке, безцеремонне, деспотичне ставлення до близьких. Дійсно, той, хто абстрагуючись прочитає це листування, може й погодитися з такими категоричними оцінками. На думку М. Герсеванова, найважливішим для М. Гоголя в стосунках з рідними було прагнення тримати їх «не в страхе Божиим, а в страхе братиєм, – и грубости, которыя делал им на каждом шагу, были средство, коим думал достичь своей цели» [5, с. 35]. Отримувані за гроші, що надавалися на допомогу рідним, також були засобом досягнення цієї мети. Таку ситуацію М. Герсеванов оцінював як своєрідний компенсат: «Льстя безпрестанно людям нужным и милостивцам, он как будто отводил душу, изливая горечь на добрых родных» [5, с. 41].

Не вважав М. Герсеванов Миколу Васильовича ні російським, ні малоросійським патріотом, адже той не був помічений у жодній корисній суспільній справі. Людині, яка відзначилася і на полі брані, і на службі державі, дворянській корпорації, і на науковій та літературній ниві, М. Герсеванову, очевидно, замало було лише письменницької діяльності М. Гоголя. Тим більше, що її критик сприймав не як громадське служіння, а як намагання досягти бажаного. «Не знав Гоголя лично, – писав М. Герсеванов, – автор ничего не может сказать о его патриотизме, как малоросса. На запросы, делаемые ему друзьями, в письмах, он отвечал уклончиво. Но в нем нет и следа русского патриота или гражданина. Везде, где он был – в нежинском лицее, в семейном кругу, на кафедре петербургского университета, в передней у милостивца (яким вважав В. Жуковського – *Т.Л.*), – везде он один и тот-же: холодный, бездушный эгоист попрошайка с лакейскими формами; но чрезвычайно искусный человек для достижения своей цели» [5, с. 103].

Не міг погодитися М. Герсеванов і з літературними образами. І мова тут не про письменницький талант, який ним оцінювався невисоко. Він не вважав М. Гоголя, на відміну від шанувальників, ні генієм, ні поетом, ні навіть художником. До того ж тому бракувало освіти, навчався він погано, не знав як слід іноземних мов, не мав достатньо ентузіазму, натхнення, тобто, «священного огня, без которого писатель стихов будет не поэтом, а только рифмоплетом», а також «чувства изящного и теплоты сердечной» [5, с. 107 – 108]. Герої ж М. Гоголя, точніше їх зображення, несправедливо карикатурні. Його старосвітські поміщики, Іван Іванович, Іван Никифорович, Акакій Акакієвич, персонажі «Мертвых душ» – це або спроба догодити столиці, яка любить підсміюватися над провінцією, або ж намагання сподобатися більшості тогочасної публіки, «в которой замечался в сильной степени грязный элемент» [5, с. 115]. Саме так розцінював критик прагнення М. Гоголя «рисовать

идиотов». Саме цим М. Герсеванов міг пояснити «зачем Гоголь выводит на сцену провинцию, которую, как сын Малороссии, должен был любить, и зачем изображал преимущественно идиотов» [5, с. 115].

Що ж стосується реалізму М. Гоголя, він також ставився під сумнів тим, хто жив у провінції, а не писав про неї в Петербурзі чи то за кордоном. Зображене в «Мертвых душах» сприймалося як «чистая ложь, клевета на провинцию», а образи, виведені письменником, як невідповідні руському типу. Щодо «Ревизора», М. Герсеванов вважав, що тут «все ложно, натягнуто, все лица гротески, которые и в глуши провинции составляют исключение» [5, с. 121 – 122]. Гоголевська ж неправда для нього полягала ще й у тому, що той «вовсе не упомянул о добрых качествах русского народа, прикидываясь, будто всем известно, всеми принято за аксиому, что он, состоит из одной грязи; чиновников нет иных, кроме Хлестаковых и городничих, а помещиков – лучше Ноздрева; почему и тешится, описывая их гадости» [5, с. 125].

У зв'язку з цим важливо зазначити, що існуюче сприйняття дворянства ХІХ ст. не тільки в свідомості пересічної людини, а й в історіографії у значній мірі є наслідком саме магічного впливу літературних образів, сформовано не без допомоги художньої літератури, творів І.С. Тургенєва, А.П. Чехова, Л.М. Толстого, Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, М.В. Гоголя, Марка Вовчка, І. Франка. І, зрозуміло, така історіографічна ситуація не може довго залишатися без змін. С.О. Шмідт у 1995 р. у передмові до збірки матеріалів В.О. Ключевського закликав: «...отказаться от категоричности некоторых расхожих мнений, основанных на восприятии образности художественной литературы без учета степени метафоричности обличительного стиля её». Він вважав, що «в серьезных научных трудах не должно ограничиваться тенденциозно одноцветным изображением провинциальных помещиков последней четверти ХVIII в. лишь как Скотининых и Простаковых; как и во второй четверти ХІХ в., не все походили на героев гоголевских «Мертвых душ» [37, с. 307].

Призначення літератури М. Герсеванов вбачав у іншому. Він нібито відчував загрозу, яка більш яскраво виявить себе вже в пореформений період, виявить у нігілізмі, на небезпеки та наслідки якого для суспільства звертали і звертають увагу сучасні історики та філософи, розглядаючи його як глобальне заперечення всіх цінностей культури та цивілізації, як удар по цивілізації [20, с. 311 – 315]. Мій герой саме М. Гоголю закидав, що в Росії всі кричали «во все горло: «У нас все дурно, чорт возьми, все: провинция, армия, народ, помещики, духовенство, кредитная система, патриархальное начало, акционерные общества» – и знаменитое мы не созрели есть отголоском его разглагольствований». Критик вважав, що замість того, щоб «лечить наши раны, мы разтравливаем их», замість того «чтобы любить, уважать свое отечество, мы предаемся гнусному пороку, от которого умер Гоголь» [5, с. 166 – 167]. Відчуття руйнівних наслідків такого роду літератури й примушували вдаватися до інвектив на адресу видатного письменника.

Звичайно, в рамках даної статті велика кількість аспектів, зачеплених М. Герсевановим при «розборі» М. Гоголя, не може бути розглянута.

Обмежуючись, я намагалася лише додати деякі риси до вже існуючого історіографічного образу мого героя. Зрозуміло, повторюся, що завершення повного портрету М. Герсеванова ще попереду. Повна наукова біографія, переконана, можливо, найвидатнішого катеринославського діяча XIX ст. потребує ще додаткових дослідницьких зусиль. Але зараз вже можна говорити, що відстоювання громадянської позиції не з власних, а з суспільних інтересів, надто всупереч тогочасним ліберально-народницьким тенденціям, прагнення захистити хоча б на папері честь і гідність держави, народу в цілому, своєї соціальної групи зокрема, повагу до жінки, її суспільної ролі, кінець кінців милий серцю край, свою провінцію від несправедливого, як йому здавалося, «очернительства», «клеветы» заслуговує якщо не на глибокий аналіз, то у всякому разі на згадку, повагу та розуміння істориків.

Бібліографічні посилання:

1. Бачинський М. Головні економічні течії 30-х – 40-х рр.. XIX ст. на Степовій Україні / М. Бачинський // Записки Одеського наукового при УАН Товариства. Секція соціально-історична. – Одеса, 1928. – Ч. 3.
2. Боровой С.Я. К вопросу о применении наемного труда в помещичьих хозяйствах Степной Украины в предреформенный период / С.Я. Боровой // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1965 г. – М., 1970.
3. Герсеванов Н. Виды на урожай в нынешнем году / Н. Герсеванов // Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России. – 1847. – № 5.
4. Герсеванов Н. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Таврическая губерния / Н. Герсеванов. – СПб., 1849. – Т. XI. – Ч. 2.
5. Герсеванов Н. Гоголь перед судом обличительной литературы / Н. Герсеванов. – Одесса, 1861.
6. Герсеванов Н. Какие железные дороги выгоднее в России – конные или паровые / Н. Герсеванов. – Одесса, 1856.
7. Герсеванов Н. Нечто о хозяйстве Молочанских колоний / Н. Герсеванов // Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России. – 1847. – № 6.
8. Герсеванов Н. О количестве хлеба, которое может отпустить Южная Россия / Н. Герсеванов // Земледельческая газета. – 1849. – № 38, 39.
9. Герсеванов Н. Об упадке цен на хлеб / Н. Герсеванов // Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России. – 1847. – № 4.
11. Герсеванов Н. Статистические заметки о сельском хозяйстве в Таврической губернии / Н. Герсеванов // Земледельческая газета. – 1848. – № 11, 12; 1849. – № 1.
12. Герсеванов Н. Статистические заметки о сельском хозяйстве в Таврической губернии / Н. Герсеванов // Земледельческая газета. – 1849. – № 26.
13. Герсеванов Н. Приблизительное описание хозяйства хозяев-земледельцев среднего состояния в Таврической губернии / Н. Герсеванов // Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России. – 1847. – № 11.
14. Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.) И.С. Гребцова. – Одесса, 2002.
15. Джусов А.Б. История Новомосковска / А.Б. Джусов. – Д., 2003.
16. Джусов А.Б. Історичні пам'ятники, імена та пам'ятки Новомосковська / А.Б. Джусов. – Д., 2005.
17. Дмитриев С.С. Архив редакции «Сельского благоустройства» (1858 – 1859 гг.) / С.С. Дмитриев // Записки Отдела рукописей Государственной библиотеки СССР имени В.И. Ленина. – М., 1941. – Вып. X.

18. Записки сенатора Я.А. Соловьева о крестьянском деле // Русская старина. – 1881. – Апрель.
19. Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856–1861 / Л.Г. Захарова. – М., 1984.
20. Кантор В.К. Санкт-Петербург: Российская империя против российского хаоса. К проблеме имперского сознания в России / В.К. Кантор. – М., 2008.
21. Когут З. Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини (1650 – 1830) // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004.
22. Корнилов А.А. Губернские комитеты по крестьянскому делу в 1858 –1859 годах / А.А. Корнилов // Русское Богатство. – 1904. – № 4; № 5.
23. Кочергін І. Олександр Поль: мрії, справи, спадщина / І.І. Кочергін. – Д., 2002.
24. Крестьянское дело в царствование Александра II. Материалы для истории освобождения крестьян по официальным источникам составил Александр Скребицкий. – Бонн-на-Рейне, 1862 – 1868. – Т. 1 – 4.
25. Левшин А.И. Достопамятные минуты в моей жизни. Записка / А.И. Левшин // Русский архив. – 1885. – Кн. 8.
26. Литвинова Т.Ф. Чи був Микола Герсеванов захисником кріпосного права? (до історії катеринославського дворянства) / Т.Ф. Литвинова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. – Д., 2008. – Вип. 6.
27. Лядов М. Архив Д.А. Милютина и крестьянская реформа / А.Д. Лядов // Записки Отдела рукописи Государственной библиотеки СССР имени В.И. Ленина. – М., 1941. – Вып. X.
28. Материалы для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II . – Берлин, 1860 – 1862. – Т. 1 – 3.
29. Мурзакевич Н. Николай Борисович Герсеванов [Некролог] / Н. Мурзакевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1872. – Т. 8.
30. Падение крепостного права //Старт в третье тысячелетие. Очерки о Приднепровье. – Д., 2003.
31. Пойда Д.П. К вопросу о подготовке и ходе реформы 1861 года в Екатеринославской губернии / Д.П. Пойда // Научные записки / Днепропетровский государственный университет. Т. 42: Сборник работ исторического отделения историко-филологического факультета. – К., 1954. – Вып. 2.
32. Ребрин И.А. Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии (исторический очерк) / И.А. Ребрин // Памятная книжка и адрес календар 1903 года – Екатеринослав, 1903.
33. Рудакова Т.В. К вопросу о формировании реформаторов 60-х гг. XIX века в России / Т.В. Рудакова // Общественное сознание в кризисные и переходные эпохи. – М., 1996.
34. Сладкевич Н.Г. Борьба общественных течений в русской публицистике конца 50-х – начала 60-х годов XIX века / Н.Г. Сладкевич. – Л., 1979.
35. Христофоров И.А. «Аристократическая» оппозиция Великим реформам (конец 1850 – середина 1870-х гг.) / И.А. Христофоров. – М., 2002.
36. Чулков Н. Герсеванов, Николай Борисович / Н. Чулков // Русский биографический словарь. – М., 1916. – Т. Герберский – Гогенлоэ.
37. Шмидт С.О. Ключевський и культура России / С.О. Шмидт // Шмидт С.О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. – М., 1997.
38. Экштут С. Французская горизонталка или сексуальная революция, которую мы не заметили / С. Экштут // Адам и Ева. Альманах гендерной истории. – М., 2007. – № 13.

Надійшла до редколегії 26.04.2010 р.